

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी
अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध

वितरण: साधारण
५ मे, २०१५
मूल प्रति: अङ्ग्रेजी

मानव अधिकार समिति

उजुरी न: २०००/२०१०

समितिको ११३ औं सत्रमा ग्रहण गरिएको अभिमत

(मार्च १६-अप्रिल २, २०१५)

उजुरी पेश गर्ने:

युवा कुमारी कटवाल (ट्रयाक इम्प्यूनिट
अलवेजका कानुनी सल्लाहकारद्वारा प्रतिनिधित्व गरिएको)

पीडित भनि दाबी गरिएको:

चक्र बहादुर कटवाल (उजुरीकर्ताको पति) र उजुरीकर्ता

पक्ष राष्ट्र:

नेपाल

उजुरी मिति :

२७ अक्टोबर २०१० (प्रारम्भिक पेशी)

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

नोभेम्बर ८, २०१० मा पक्ष राष्ट्रलाई पठाइएको विशेष
प्रतिवेदकको नियम ९७ अन्तर्गतको निर्णय (दस्तावेजको रूपमा
जारी नगरिएको)

अभिमत ग्रहण गरिएको मिति:

१ अप्रिल २०१५

विषयवस्तु:

बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको, जीवनको अधिकार

कार्यविधिगत विषय:

कानुनी उपचारका सबै घरेलु विधि/उपायहरू प्रयोग गरी
सकिएको

सारभूत विषय:

जीवनको अधिकार, यातना र क्रुर तथा अमानवीय व्यवहारमाथिको प्रतिबन्ध; व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार; मानवमा निहित मर्यादाको सम्मान; कानूनका अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता; र प्रभावकारी कानुनी उपचारको अधिकार

अनुबन्धका धाराहरू :

धारा २(३); ६(१); ७; ९(१-४); १०(१) र १६

ऐच्छिक आलेखका धाराहरू :

धारा ५(२(ख))

अनुसूची

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको ऐच्छिक आलेखको धारा ५ को प्रकरण ४ अन्तर्गत देहायको उजुरीका सम्बन्धमा मानव अधिकार समितिले ग्रहण गरेको अभिमत (१९३ औं सत्र)

उजुरी नं. २०००/२०१०*

पेश गर्ने : युवा कुमारी कटवाल (ट्रयाक इम्प्यूनिट अलवेजका कानुनी सल्लाहकारद्वारा प्रतिनिधित्व गरिएको)

पीडित भनि दाबी गरिएको: चक्र बहादुर कटवाल (उजुरीकर्ताको पति) र उजुरीकर्ता)

पक्ष राष्ट्र: नेपाल

उजुरी मिति : २७ अक्टोबर २०१० (प्रारम्भिक पेशी)

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २८ अन्तर्गत स्थापित *मानव अधिकार समितिको* १ अप्रिल २०१५, मा बसेको बैठकले,

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको ऐच्छिक आलेख अन्तर्गत युवा कुमारी कटवालले मानव अधिकार समिति समक्ष पेश गरेको नं २०००/२०१० को उजुरी उपर विचार विमर्श गरी समितिलाई उजुरीकर्ता र पक्ष राष्ट्रद्वारा उपलब्ध गराइएका सबै लिखित जानकारीलाई दृष्टिगत गर्दै,

देहायको अभिमत ग्रहण गरेको छ :

ऐच्छिक आलेखको धारा ५ (४) अन्तर्गतको अभिमत

१. उजुरीका उजुरीकर्ता युवा कुमारी कटवाल १९६१ मा जन्मेकी नेपाली नागरिक हुन् । उनले आफ्नो तर्फबाट र आफ्ना पति, १९५३ मा नेपालमा जन्मेका नेपाली नागरिक चक्रबहादुर कटवालका तर्फबाट उक्त उजुरी पेश गरेकी छिन् । उनको पतिको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा ६(१), ७, ९(१-४), १० र १६ अन्तर्गतका छुट्टाछुट्टै, साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा २(३) अन्तर्गतको संयुक्त अधिकार नेपालले उल्लङ्घन गरेको भनि उजुरीकर्ताले दाबी गरेकी छिन् । नेपालले अनुबन्धको धारा ७

* प्रस्तुत उजुरीको जाँचबुझ प्रक्रियामा समितिका देहाय बमोजिमका सदस्यहरूको सहभागिता रहेको थियो : याध बेन अचौर, लजहरी बाउजिद, श्री सारह क्लेभल्यान्ड, ओलिभियर डी फ्रडभिले, युजि इवासावा, इभान जेलिक, डुनकान, मुहुमुजा लाकी, फोटीनी पाजार्टजिस, मौरो पोलिटि, सर निगेल रोडले, भिक्टर म्यानुअल रोड्रीगेज- रेसिया , फेबियन ओमार साल्मीवली, धिरुजलाल सितुलसिड, अन्जा सेइवर्ट-फोर्ह, युभल शानी, कोन्स्टानिन भर्दजेलाश्भीली र मार्गो वाटरभल

अन्तर्गतको छुट्टै र संयुक्त रूपमा धारा २(३) अन्तर्गतको उनको अधिकार उल्लङ्घन गरेको भन्ने पनि उनको दाबी छ । ऐच्छिक आलेख पक्ष राष्ट्रको लागि १४ अगष्ट १९९१ बाट लागू भयो । उजुरीकर्ताको प्रतिनिधित्व ट्रायाक इम्प्युनिटि अलवेजका कानुनी सल्लाहकारद्वारा भएको छ ।

- १.२. २ फेब्रुअरी २०११ मा, राज्य पक्षको अनुरोधमा, विशेष प्रतिवेदक मार्फत कार्य गर्ने समितिले नयाँ उजुरी र अन्तरिम उपायहरूमा, उजुरीको ग्राह्यता विचार गर्दा योग्यताबाट अलग राख्नु पर्छ भन्ने निर्णय गर्यो ।

उजुरीकर्ताद्वारा प्रस्तुत भए बमोजिम तथ्य

- २.१ उजुरीकर्ताका पति श्री कटवाल, ओखलढुंगा जिल्ला कुइभिरटारको श्री कुइभिर माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक थिए । विद्यालयमा कार्यरत सहायक अध्यापक श्री क. ले ९ डिसेम्बर २००१ मा श्री कटवाललाई जिल्ला शिक्षा कार्यालयका अधिकृतले हस्ताक्षर गरेको उक्त कार्यालयमा उपस्थित हुन अनुरोध गरेको तर प्रयोजन नखुलाइएको पत्र दिए । १२ डिसेम्बर २००१ जिल्ला शिक्षा कार्यालय जानको लागि श्री कटवालले श्री क. को साथमा आफ्नो गाउँबाट हिँडे । त्यसपछि भएको घटनाक्रम उजुरीकर्ता र उनको छोरीलाई श्री क.ले पछि वर्णन गरेका थिए ।
- २.२ श्री कटवाल र श्री क. १३ डिसेम्बर २००१ को बिहान जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पुगेपछि उनीहरूलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पठाइएको थियो । त्यहाँ अर्भै श्री क. को उपस्थितिमा श्री कटवाललाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सेनाको ब्यारेकमा जान भनेका थिए । श्री कटवाल यो पटक कसैको साथ बिना त्यहाँ गए । उनलाई अन्तिम पटक श्री क.ले भोलिपल्ट बिहान देखे, जब सैनिकहरूले उनको हात र खुट्टा समातेर उचालेर सेनाको ब्यारेकबाट जिल्ला प्रहरी कार्यालय पुऱ्याइरहेका थिए । उनी गम्भीर घाइते थिए, उनको लुगा रगतका दागले ढाकिएको थियो, उनको आँखा बन्द थियो र उनी बेहोस भएभै देखिन्थे ।^१
- २.३ उजुरीकर्ताले आफ्नो श्रीमानको हालको स्थान र अवस्था पत्ता लगाउन धेरै पटक कोशिस गरिन । अधिकारीहरूले ती प्रयासहरूलाई सहजीकरण नगरी असहयोग गरी, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ पठाउने काम गरे र श्री कटवाललाई पक्राउ गर्ने जिम्मेवारी कसैले स्वीकारेन ।
- २.४ २६ जनवरी २००५ मा, उजुरीकर्ताकी छोरीलाई शाही नेपाली सेनाको १८ औं ब्रिगेडले पक्राउ गरेर केरकार गर्यो । पहिले नै स्वास्थ्यमा समस्या र अस्पताल बसाइको कारण कमजोर रहेकोमा, उनलाई छ हप्तासम्म हिरासतमा दुर्व्यवहार गरियो । उजुरीकर्ताले नेपाली रु ४०,००० बुझाए पश्चात् उनलाई २००५ मार्चको अन्त्यमा रिहा गरिएको थियो ।^२

^१ २००७ मा, पीडितको विद्यालयका दुई शिक्षकले समान बयान दिएका थिए।

^२ ३० मार्च २००५ मा, ने.रु ४०००० लगभग अमेरिकी डलर \$५६० थियो । स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक (केन्द्रीय बैंक) (<http://nrb.org.np>)

- २.५ उजुरीकर्ताले उनकी छोरीलाई डिसेम्बर २००५ मा, काठमाडौंको अस्पतालमा स्वास्थ्य उपचारका लागि लगिन । ४ जनवरी २००६ मा, फर्कदै गर्दा उजुरीकर्तालाई भाप्रे नजिकै सेनाहरूको समूहले पक्राउ गर्यो । त्यसपछि १३ दिनको अवधिमा उनलाई बारम्बार कुटपिट गरियो, अपमान गरियो र उनी र उनको छोरीको माओवादीसँगको सम्भावित सम्बन्धको बारेमा सैनिक कर्मचारीहरूले सोधपुछ गरे । १६ जनवरी २००६ मा, उनलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालय र त्यसपछि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा उपस्थित गराई उनको पहिचान प्रमाणित भएपछि अन्त्यमा रिहा गरियो । त्यसपछि, उनी दुई हप्तासम्म अस्पतालमा भर्ना भइन र हालसम्म पीडा भोगिरहेकी छिन । उनको ढाड र खुट्टाको चोटपटकका लागि उपचार गर्नुपरेको थियो ।
- २.६ यसैबीच, जुलाई २००५ मा, उजुरीकर्ताकी छोरीले काठमाडौंका एक वकिललाई सम्पर्क गरिन जसले उनको बुवाको मुद्दा लिइ बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट तयार गरी बेपत्ताहरूको सम्बन्धमा नेपालको सर्वोच्च अदालतमा संयुक्त मुद्दा दायर गरे । २० अगस्ट २००६ मा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न निवेदकहरूको स्थिति अनुसन्धान गर्ने र पक्राउमा संलग्न व्यक्तिहरू र कार्यालय र अधिकारीहरूको पहिचान गर्ने जिम्मेवारीसहितको बन्दी अनुसन्धान टोली स्थापना गर्ने आदेश दियो । श्री कटवालको विषय टोलीको कार्यादेशमा समावेश गरियो । बन्दी अनुसन्धान टोलीको कार्यविधि अस्पष्ट भएता पनि, यसको प्रतिवेदनमा श्री कटवाललाई हिरासतमा राख्दा दिइएको यातना र दुर्व्यवहारको विवरण समावेश गरिएको छ । यसले अधिकारीहरूले उनको मृत्युको परिस्थिति ढाकछोप गर्न प्रयास गरेको कुरा स्थापित गरेको छ र आरोपित जिम्मेवार व्यक्तिहरू पहिचान गरेको छ ।
- २.७ उजुरीकर्ताले बताएअनुसार बन्दी अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदनमा पीडितको लासलाई स्थानीय चण्डाले खोलाको नजिक एउटा खाडलमा गाडेको र सैनिकको एउटा समूहले उनको मृत्यु भएको केही दिनपछि प्रमाण नष्ट गर्नका लागि उनको शरीरलाई जलाउने योजना बनाएको उल्लेख छ । तथापि, सेनाहरूले शव नभेटिएको र त्यसैले नजलाइएको भनेर टोलीले उल्लेख गरेको छ । यस बुँदामा गृह मन्त्रालयको प्रमाणीकरण समितिले टोलीको भन्दा फरक निष्कर्ष निकालेको छ । समितिका अनुसार मृत्यु भएको ८ देखि १० दिन पछि लासलाई आफ्नो मूल चिहानबाट निकालेर र त्यही ठाउँमा जलाइएको थियो । बन्दी अनुसन्धान टोलीले आफैले शव पत्ता लगाउन कोसिस गरेको थियो कि भएन भन्ने बारेमा कुनै भनाइ आएको छैन । पीडितको शव उजुरीकर्ताको परिवारलाई कहिल्यै फिर्ता गरिएन ।
- २.८ बन्दी अनुसन्धान टोलीले १ जुन २००७ मा निकालेको निष्कर्षको आधारमा नेपाल सर्वोच्च अदालतले निम्न निष्कर्ष निकाल्यो : “अनुसन्धान गरिएको रिट नं ६३२ का श्री चक्रबहादुर कटवाल १३ डिसेम्बर २००१ मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयमा व्यक्तिगत रूपमा उपस्थित भएको र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको आदेशले जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा अवैध रूपमै

नजरबन्दमा राखिएको कुरा देखिन्छ; तत्पश्चात उनलाई सेना ब्यारेकमा सारिएको थियो । उनी माथि सेना अधिकारीहरूले गरेको क्रुर यातनाको कारण १६ डिसेम्बर २००१ मा उनी मारिए ।”

- २.९ सर्वोच्च अदालतले बन्दी अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदनमा पहिचान भए बमोजिम पीडितको बेपत्ता र मृत्युको लागि जिम्मेवार व्यक्तिको छानबिन गरी मुद्दा चलाउने आदेश दियो । श्री कटवालको मृत्यु भएको निष्कर्षका साथै जिम्मेवारलाई मुद्दा चलाउने आदेश दिनुको साथै सर्वोच्च अदालतले १ जुन २००७ को फैसलाले पीडितको आफन्तलाई तत्काल राहत प्रदान गर्न निर्देशन दियो ।
- २.१० सर्वोच्च अदालतले फैसला गरेको आठ महिना पछि गृह मन्त्रालयले श्री कटवालको परिवारलाई ने.रु २,००,००० प्रदान गरेको थियो ।^३ उजुरीकर्ताले २९ जुन २००९ मा, शान्ति मन्त्रालयबाट ने.रु १,००,००० प्राप्त गरे ।^४ उजुरीकर्ताले बेपत्ता व्यक्तिको नातेदारको रूपमा अन्य कुनै क्षतिपूर्ति प्राप्त गरेनन् । आफ्नो पति बेपत्ता पारिएको सम्बन्धमा र छोरीको र आफ्नै गिरफ्तारी र यातना सम्बन्धमा आफूले कम्तीमा ने.रु. ७,२०,००० खर्च गरेका उजुरीकर्ता बताउँछिन् । उजुरीकर्ताले आफ्नो श्रीमानको निवृत्तिभरण पाउने गरेकी छैनन् र कुटुम्बिको परिणाम स्वरूप उनलाई लागेको चोटपटकको कारण सीमित काम मात्र गर्न सकिन्छन् ।
- २.११ यी कारवाहीबाहेक, फेब्रुअरी २००६ मा उजुरीकर्ताकी छोरीले आफ्नै गिरफ्तारीको बारेमा पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा उजुरी पेश गरिन । आयोगले उजुरीकर्ताको पतिलाई बेपत्ता पारिएको सम्बन्धमा उजुरी दर्ता गरिसकेको थियो । यसबाहेक, उजुरीकर्ताको छोरीको अनुरोधमा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले पनि श्री कटवालको नाम आफ्नो डाटाबेसमा राख्यो ।
- २.१२ उजुरीकर्ताले उपलब्ध र प्रभावकारी सबै घरेलु उपचारहरू उपयोग गरिसकिन् । सर्वोच्च अदालतको १ जुन २००७ मा भएको फैसला अन्तिम र बाध्यकारी हो । अदालतले आफैले बन्दी अनुसन्धान टोलीको अनुसन्धान न्यायिक भएको र श्री कटवालको अवस्थाबारे टोलीको निष्कर्ष नै अन्तिम भएको हुँदा उजुरीकर्ताको पतिको सम्बन्धमा अरू कुनै अनुसन्धान हुनु आवश्यक छैन भनि उल्लेख गरेको छ । तथापि, जिम्मेवारहरू उपर आदेशानुसार मुद्दा चलाइएको छैन । उजुरीकर्ताले उजुरीकर्ताको समस्या समाधानको खोजी गर्न नेपालमा अरू कुनै उपचार नरहेको उल्लेख गरेकी छिन् ।

^३ ३१ डिसेम्बर २००७ मा, ने.रु २,००,००० लगभग अमेरिकी डलर \$३१३० थियो । स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक (केन्द्रीय बैंक) (<http://nrb.org.np>)

^४ लगभग अमेरिकी डलर \$१३०० । स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक (केन्द्रीय बैंक) (<http://nrb.org.np>)

उजुरी

- ३.१ श्री कटवाललाई गिरफ्तार गरी, नजरबन्द, यातना र बेपत्ता पार्ने कार्य गरिएको र उनको अवस्था पत्ता लगाउन, पहिचान गर्न, तथा यस अपराधका जिम्मेवारहरू उपर मुद्दा चलाउन र कारवाही गर्नका लागि निष्पक्ष, स्वतन्त्र र पूर्ण छानबिन गर्न राज्य असफल भएको अवस्थामा पक्ष राष्ट्रले अनुबन्धको धारा ६(१), ७, ९(१-४), १० र १६ र साथै अनुबन्धको धारा २(३) को उल्लङ्घन गरेको भनि निवेदन दिएकी छिन् ।
- ३.२ जीवनको अधिकार रक्षा गर्नुपर्ने राज्यको दायित्वअन्तर्गत आपराधिक कार्यहरूद्वारा मनोमानी ज्यान लिने कार्य रोक्ने तथा दण्डित गर्ने मात्र नभएर कानुन पालना गराउने आफ्नै कर्मचारीहरूबाट हुने मनोमानी हत्यालाई रोक्ने दायित्व पनि पर्दछ । तसर्थ, राज्यका अधिकारीहरूले कुनै व्यक्तिको ज्यान लिन सक्ने परिस्थितिलाई कानुनमार्फत् कडाइका साथ नियन्त्रण र सीमित गर्न अनिवार्य छ ।^५ पीडितलाई अन्तिम पटक अधिकारीहरूको साथमा देखिएको थियो । अन्य सूचनाको अभावमा, राज्यका एजेन्टहरूले नै उनको ज्यान लिएको भन्ने बलियो सम्भावना देखाउँछ जुन कुरा पछि सर्वोच्च अदालतले पनि स्वीकार गरेको छ । तसर्थ उजुरीकर्ताले उनको पतिको हकमा अनुबन्धको धारा ६(१) उल्लङ्घन भएको दाबी गरेकी छिन् । यसबाहेक, पीडितलाई अन्तिम पटक डिसेम्बर २००१ मा देखिएको थियो र २००७ सम्म उनको बेपत्ताको बारेमा कुनै अनुसन्धान गरिएको थिएन । उजुरीकर्ताकी छोरीले दायर गरेको बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिटमा आधारित भएर सर्वोच्च अदालतको आदेश पछि मात्र श्री कटवालको अवस्थाबारे अनुसन्धान भएको थियो । तसर्थ, राज्य पक्षले आधिकारीक रूपमा तुरुन्त छानबिन गरेन । साथै, सर्वोच्च अदालतले आदेश दिएको अनुसन्धान न्यायिक अनुसन्धान थियो । प्रहरी वा अभियोजन पक्षले पनि कुनै आपराधिक अनुसन्धान सुरु गरेन । अदालतले परिवारलाई पीडितको अवशेषको बारेमा कुनै जानकारी प्रदान नगरी पीडितको मृत्यु भएको कुरा मात्र उल्लेख गर्‍यो । त्यसैगरी, आरोपित पीडकहरूको आपराधिक जिम्मेवारीको हकमा अनुसन्धानले जिम्मेवार व्यक्तिको गणना मात्र गर्‍यो, कुनै आपराधिक छानबिन वा मुद्दा चलाउने कार्य प्रारम्भ गरिएन । त्यसकारण उजुरीकर्ताले उनको पतिको हकमा अनुबन्धको धारा ६ को साथै धारा २(३) उल्लङ्घन भएको मानेकी छिन् ।
- ३.३ राज्य पक्षले श्री कटवालको सम्बन्धमा यातना निषेधको प्रावधान पनि उल्लङ्घन गरेको उजुरीकर्ताको थप दाबी छ । गुप्त हिरासत र चरम यातनाको उच्च जोखिमको बीचको सम्बन्ध समितिले आफ्नो न्यायशास्त्रमा पुष्टि गरेको छ ।^६ उजुरीकर्ताले बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा १७ उल्लेख गरेकी छिन् । यस मुद्दामा, सर्वोच्च अदालतको फैसलालगायत सबै तत्वहरूले श्री कटवाललाई यातना दिएको तथ्यलाई

^५ उजुरीकर्ताले उजुरी नं ६(१९८२), जीवनको अधिकार, प्रकरण ३ बाबोडराम विर सुरिनेम समेत भएको उजुरी नं. १५४/१९८३ मा ४ अप्रिल १९८५ मा पारित अभिमतको प्रकरण १४।३ को समितिको विधिशास्त्रलाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

^६ उजुरीकर्ताले उजुरी नं १३२७२००४, श्रीओवा समेत विरुद्ध अल्जेरियामा १० जुलाई २००७ मा पारित अभिमतको प्रकरण ७६ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

संकेत गर्दछन् । उजुरीकर्ताले समितिसँग उनको पतिको विरुद्ध गरिएको कार्य अनुबन्धको धारा ७ को उल्लङ्घन मात्र नभई यातनाको रूपमा पहिचान गर्न अनुरोध गरेकी छिन् ।

- ३.४ उजुरीकर्ताले राज्यले उनको पतिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारेको र पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न असफल भएको कारण उनले र परिवारले व्यहोर्नु परेको पीडाले अनुबन्धको धारा ७ को साथै धारा २(३) को उल्लङ्घन भएको दाबी गरेकी छिन् । उनी र उनकी छोरीलाई धम्की दिइएको, दुर्व्यवहार गरिएको छ र यातना दिइएको छ, र लामो समयसम्म बेपत्ता पारिएको बारेमा गलत जानकारी दिएको कारण उजुरीकर्ता र उनको परिवारलाई थप पीडा पुगेको छ । साथै, उजुरीकर्ताले आफ्नो धर्म परम्परा अनुसार अन्त्येष्टि गर्न पाइनन् ।
- ३.५ १३ डिसेम्बर २००१ देखि सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी सेनाको ब्यारेक र जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा थुनामा राखेर राज्य पक्षले श्री कटवालको अनुबन्धको धारा ९(१-४) अन्तर्गतका अधिकारहरूको उल्लङ्घन गरेको उनको थप दाबी छ । त्यसैगरी, श्री कटवाललाई उनको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्नुको आधार, उनलाई पक्रने कारणहरू र प्रक्रियाका बारेमा उनलाई जानकारी दिइयो कि दिइएन वा उनको स्वतन्त्रताको हनन कुनै पनि न्यायिक छानविनको उद्देश्यमा परेको थियो भनेर इंगित गर्ने कुनै प्रमाण छैन ।
- ३.६ पीडितलाई लामो समयसम्म अलग्गै राखिनु र सम्पर्कबाट वञ्चित गरिनु आफैमा क्रूर र अमानवीय व्यवहार भएको, त्यसले व्यक्तिको मनोवैज्ञानिक र नैतिक अक्षुण्णतालाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने, र कुनै पनि बन्दीलाई मानवको रूपमा आफ्नो अर्न्तनिहित मर्यादाको सम्मान गर्ने अधिकारको हनन हुन्छ भनेर उजुरीकर्ताले औल्याएकी छिन् ।^{१०} बलपूर्वक बेपत्ता पारिनु आफैमा अनुबन्धको धारा १० को उल्लङ्घन हो भन्ने समितिको आफ्नै मान्यता छ र बेपत्ता पारिएको हकमा प्रमाणको भार राज्य पक्षको पदाधिकारीमा हुन्छ ।^{११} त्यसकारण श्री कटवाललाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिनु र गिरफ्तारीपछि उनले भोग्नुपरेको अवस्था अनुबन्धको धारा १० को उल्लङ्घन भएको उजुरीकर्ताको जिकिर छ । यस विषयमा आधिकारिक अनुसन्धान नहुनुले अनुबन्धको संयुक्त रूपमा धारा १० र धारा २(३) को उल्लङ्घन भएको छ ।
- ३.७ पीडितलाई पक्राउ गरिएको थियो, थुनामा राखिएको थियो र उनलाई अन्तिम पटक राज्य पक्षको सेना र प्रहरीको साथमा देखिएको थियो । उनलाई न्यायाधीश वा न्यायिक अधिकारीको अगाडि कहिल्यै उपस्थित गराइएन, उनको पक्राउ र थुनाको पुनरावलोकन गरिएन र उनी फेरि

^{१०} उजुरीकर्ताले अन्तर अमेरिकाको मानव अधिकार अदालतको, भेलास्क्वेज रोड्रिगेज वि. होण्डरस, २९ जुलाई १९८८ को फैसलाको न्यायशास्त्र प्रकरण १५६ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

^{११} उजुरीकर्ताले उजुरी नं.१४६९।२००६, शर्मा विरुद्ध नेपाल, २८ अक्टोबर २००८ मा समितिको न्यायशास्त्र को पारित अभिमतको प्रकरण ७७ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

कहिल्यै देखिएनन् । त्यसरी अनुबन्धको धारा १६ उल्लङ्घन गरी श्री कटवाललाई कानूनको संरक्षण बाहिर राखिएको थियो ।

३.८ अनुसन्धान गर्न भएको आदेश अनुबन्धको धारा २ को मापदण्ड अनुसार नभएको हुँदा सर्वोच्च अदालतको फैसलालाई पर्याप्त उपचार मान्न सकिँदैन । सर्वोच्च अदालतले कारवाही सुरु गर्न आदेश दिए पनि राज्य पक्षका अधिकारीहरू फैसला कार्यान्वयन गर्न निरन्तर असफल भएका छन् । श्री कटवाललाई बेपत्ता पार्नका लागि जिम्मेवार व्यक्तिको कुनै अपराधिक अनुसन्धान, अभियोग वा सजाय भएको छैन । त्यसमाथि, उजुरीकर्तालाई पर्याप्त क्षतिपूर्ति दिइएको छैन । बेपत्ता पारिएको कारणले गर्दा भएको भौतिक क्षति मात्र विचार गर्दा उजुरीकर्ताले ने.रु ७२०००० खर्च गरेकी छिन् । यो रकममा उनलाई र उनको परिवारलाई हुने मानसिक पीडा, पतिको गुमेको तलब र आफ्नो पतिको खोजीमा व्यस्त रहेको बेलामा काम गर्न गुमेका अवसरहरू पर्दैनन् । राज्य पक्षको अधिकारीहरूबाट उजुरीकर्ताले ने.रु ३००००० मात्र प्राप्त गरेकी छिन् । माथि दाबी गरेअनुसार, यस्तो क्षतिपूर्ति पर्याप्त मान्न सकिँदैन ।

३.९ उजुरीकर्ताले अनुबन्धको धारा २ को बमोजिम राज्य पक्षले महत्वका साथ श्री कटवाललाई खोज्ने र उत्खनन गरी, पहिचान गरी उजुरीकर्तालाई फिर्ता दिने सम्बन्धमा स्वतन्त्र अनुसन्धान गर्न आदेश दिनुपर्दछ भन्ने अनुरोध गर्दछिन् । उनले श्री कटवाललाई स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गराउने, यातना दिने र बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने अपराधीलाई सक्षम अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराई, मुद्दा चलाएर, फैसला गरी सजाय दिई त्यसको परिणाम सार्वजनिक रूपमा प्रचार गर्न पनि अनुरोध गर्दछिन् । उनले तत्काल, निष्पक्ष र पर्याप्त क्षतिपूर्ति सहित सम्पूर्ण परिपूरण प्राप्त गर्ने प्रत्याभूत गराउन अनुरोध गर्दछिन् ।^१ यस्तो घटना नदोहोरिने प्रत्याभूत गर्न, यातना दिने र बेपत्ता पार्ने दोषीलाई अपराधीको रूपमा अनुसन्धान, कारवाही र सजाय दिनका निमित्त न्यायपीलकाको निर्णयलाई प्रभावकारी बनाउन, राज्यले आफ्नो कानून संशोधन गर्न आवश्यक छ ।

उजुरीको ग्राह्यतामा पक्ष राष्ट्रको धारणा

४.१ राज्य पक्षले ३१ जनवरी २०११ मा नोट भर्बाल मार्फत, उपचारका घरेलु उपायहरू सबै उपयोग नगरिसकेको आधारमा उजुरीको ग्राह्यतालाई चुनौती दिँदै आफ्नो धारणा पेश गरेको छ । राज्य पक्षले उजुरीकर्ताको पतिलाई १३ डिसेम्बर २००९ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा

^१साथै, उजुरीकर्ता परिपूरणका उपायहरूमा भौतिक र नैतिक क्षतिलाई समेटियोस् र प्रतिस्थापन, पुनःस्थापना, सन्तुष्टि (सम्मान र प्रतिष्ठा को पुनःस्थापना सहित) प्रदान गर्ने उपायहरू र यस्तो घटना साथै पुनः नदोहोर्नुको प्रत्याभूति पनि समावेश गरियोस् भनेर अनुरोध गर्दछिन् । उजुरीकर्ता, विशेषतः राज्य पक्षले आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व स्वीकारोस् र सार्वजनिक समारोहको अवसरमा राज्यको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकारी र उजुरीकर्ताको उपस्थितिमा आधिकारिक रूपमा माफी मागोस् भन्ने अनुरोध गर्दछिन् । उजुरीकर्ता राज्य पक्षले आफूहरूलाई तुरुन्त र सित्तैमा आफ्ना विशिष्टीकृत विशेष संस्थाहरू मार्फत मेडिकल तथा मनोवैज्ञानिक उपचार तथा स्याहार, र आफूहरूले प्रभावकारी र पर्याप्त राहत तथा क्षतिपूर्ति पाएको सुनिश्चित गर्न आवश्यकता अनुसार निःशुल्क कानूनी सहायता पनि प्रदान गरियोस् भन्ने अनुरोध गर्दछिन् ।

पक्राउ गरिएको र पछि सुरक्षाकर्मीहरूले लिएर गएको उल्लेख गरेको छ ।^{१०} उजुरीकर्ताकी छोरीले गृह मन्त्रालय र अन्य विरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट दायर गरिन् । सर्वोच्च अदालतले आफ्नो फैसलामा श्री कटवाललाई हिरासतमा यातना दिइएको कारण मृत्यु भएको भन्ने निष्कर्ष बन्दी अनुसन्धान टोलीले निकालेको उल्लेख गरेको छ । अदालतले सरकारलाई ती कार्यहरूमा संलग्न अधिकारी र निकाय उपर विद्यमान कानून बमोजिम फौजदारी अनुसन्धान गर्न र मुद्दा चलाउन आदेश दियो ।

- ४.२ अदालतको फैसलाको बमोजिम ओखलढुंगा जिल्लाको जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त दर्ता गरिएको थियो । अनुसन्धान जारी छ । राज्य पक्ष तथ्य प्रमाणको आधारमा जिम्मेवार व्यक्ति उपर कानुनी कारवाही गर्न आफू प्रतिवद्ध रहेको जोड गर्दछ । यस सम्बन्धमा, कर्तव्य ज्यान मुद्दाको लागि जाहेरी दरखास्त दर्ता गरिएको छ र अनुसन्धान सकिइसकेको छैन । तसर्थ उपचारका सबै घरेलु उपायहरू उपयोग भइसकेका छैनन् ।
- ४.३ उजुरीमा वर्णन गरिएका घटनाहरू सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका हुन् । यस विशेष परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्न राज्य पक्षले २००७ को अन्तरिम संविधानको धारा (३३ (घ) र २१ नोभेम्बर २००६ को विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रकरण ५.२.५ बमोजिम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने निर्णय गरेको छ । यस उद्देश्यका लागि विस्तृत परामर्श र सबै सरोकारवालाको सहभागितामा तयार भएको सत्य तथा मेलमिलाप आयोग विधेयक र बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने (अपराध र सजाय) विधेयक संसदमा पेश गरिएको छ र सम्बन्धित विधायन समितिको प्राथमिकतामा रहेको छ । ती विधेयकको अनुमोदन पछि गठन हुने दुई आयोगले द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनाहरूको छानबिन गर्नेछन् र श्री कटवाल लगायत बेपत्ता पार्ने घटनाहरूको सत्यतालाई सतहमा ल्याउनेछ । उजुरीकर्तासहित, द्वन्द्वबाट प्रभावित सबै व्यक्तिहरूलाई आफ्नो मुद्दा पेश गर्ने र ती आयोगहरू समक्ष आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने अवसर हुनेछ ।
- ४.४ यी दुई आयोगका कामकारवाहीले विद्यमान फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनलाई भने कुनै पनि रूपमा प्रतिस्थापन गर्ने छैन । बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय अपराधको रूपमा लागू गर्नका लागि, सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनाहरूको छानबिन गरेर सत्य स्थापना गर्न दिन; पीडकहरू विरुद्ध उचित कारवाहीको लागि मार्ग प्रशस्त गर्दै दण्डहीनताको अन्त्य गर्नलाई ; र पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति र न्याय प्रदान गर्न बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी विधेयक तयार गरिएको छ । त्यस्तै बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूलाई कुनै पनि हालतमा माफी दिइने छैन भनि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग विधेयकमा भनिएको छ । विधेयक अनुमोदन भएपछि गठन हुने दुई आयोगले अनुसन्धान गर्नेछन् र विस्तृत अनुसन्धान पछि दोषी ठहरिएका व्यक्तिका विरुद्ध कानून बमोजिम कारवाही गरिनेछ । आयोगहरूलाई हाल

^{१०} राज्य पक्षले उल्लेखित सुरक्षाकर्मीहरूको बारेमा थप विवरण प्रदान गरेन ।

आधिकारिक पदमा नभएका व्यक्तिहरू लगायत कुनै पनि व्यक्तिमाथि अनुसन्धान गर्ने अधिकार दिइनेछ ।

- ४.५ केवल यी विधेयकहरू हालसम्म कार्यान्वयनमा नआएका कारण न्याय पाउन सकिँदैन भन्ने तर्क गर्न सकिँदैन । सशस्त्र द्वन्द्वको विशेष परिस्थितिबाट उत्पन्न भएका मुद्दाहरूको सम्बोधन गर्न, ती मुद्दामा प्रकाश पार्न र आरोपितमाथि मुद्दा चलाउन सहजीकरण गर्न र साथै दिगो शान्तिको लागि मेलमिलापलाई बढावा दिनका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने अभ्यास विश्वव्यापी रूपमा मान्यता प्राप्त अभ्यास हो ।
- ४.६ उजुरीकर्ताले पेश गरेका तथ्यहरू सर्वोच्च अदालतमा उजुरीकर्ताकी छोरीले दायर गरेको बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिटमा उल्लेख गरेको भन्दा फरक छ भन्ने राज्य पक्षको थप जिक्ति छ । त्यस समयमा उनले उजुरीकर्ताको पतिलाई शाही नेपाली सेनाले जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पक्राउ गरेको उल्लेख गरेकी थिइन् जबकि समिति समक्ष गरेको उजुरीमा उजुरीकर्ताले श्री कटवाल जिल्ला शिक्षा अधिकारीले भने अनुसार आफैँ सेनाको ब्यारेकमा गएका थिए भनि उल्लेख गरेकी छिन् । त्यसैले उजुरीकर्ताले समितिसमक्ष तथ्यहरू बढाइचढाइ गरिरहेको भन्ने राज्य पक्षको दाबी छ । उजुरीकर्ताले आफ्नी छोरीलाई शाही नेपाली सेनाको १८ औं ब्रिगेडले पक्राउ गरी यातना दिएको र ने.रु ४००००। तिरेपछि रिहा गरेको भनी लगाएको आरोप आधारहीन छ भन्ने राज्य पक्षको थप तर्क छ । आतंकवादी र विनाशकारी गतिविधि अध्यादेशमा आर्थिक जरिवानासम्बन्धी कुनै प्रावधान थिएन र उजुरीकर्ताले आफ्नो दाबीलाई समर्थन गर्न कुनै प्रमाण पेश गर्न नसकेको हुँदा, उनको दाबी विरोधाभासपूर्ण छ ।
- ४.७ श्री कटवाललाई यातना दिने कार्यमा कथित दोषीको सम्बन्धमा बन्दी अनुसन्धान टोलीले तत्कालीन कप्तान दिनेश थापालाई जिम्मेवार पाइएको भनि आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको थियो । २८ अक्टोबर २००२ मा ओखलढुंगाको रुम्जाटार पोस्टमा सेवाको क्रममा तत्कालीन विद्रोहीहरूको आक्रमणमा परी क्याप्टेन थापाको मृत्यु भयो ।
- ४.८ उजुरीकर्ताले समिति समक्ष श्री कटवालको परिवारले अन्तरिम राहत बापत ने.रु ३,००,०००। प्राप्त गरेको स्वीकार गरेकी छिन् । यो रकम पर्याप्त छैन र यसले कुनै पनि हालतमा श्री कटवालको परिवारले भोगेको पीडा र शोकको क्षतिपूर्ति दिन सक्दैन भन्ने राज्य पक्षलाई जानकारी छ । तथापि, यो रकम अस्थायी प्रबन्ध हो र निकट भविष्यमा स्थापना हुने संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रले गरेका सिफारिसहरूको आधारमा राज्य पक्ष थप राहत प्रदान गर्न प्रतिबद्ध छ ।
- ४.९ अन्तरिम संविधान, बृहत् शान्ति सम्झौता र सर्वोच्च अदालतको निर्देशनको भावना अनुरूप १० वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै घटनाहरूको बारेमा

विस्तृत छानबिन गर्न राज्य पक्ष प्रतिबद्ध भएको र उचित घरेलु उपचार खोज्नको लागि पहल गरिसकेको छ, भन्ने आधारमा उजुरीकर्ताको उजुरी खारेज हुनुपर्छ, भन्ने राज्य पक्षको धारणा छ ।

- ४.१० राज्य पक्षले नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी र अन्य सुरक्षा निकायहरूले गरेका गतिविधिहरू मानवअधिकार अनुरूप हुनुपर्ने कुरामा आफू सदैव सतर्क रहेको भनि थप स्पष्ट पारेको छ । यस सन्दर्भमा मानव अधिकारको प्रवर्धन र संरक्षणको लागि प्रशिक्षण र दिशानिर्देशको माध्यमबाट गरिएको प्रयासहरूले उल्लेखनीय सुधार भएको छ । मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपाल (ओएचसीएचआर-नेपाल) को सहयोग र उपस्थितिमा सुरक्षा बलको प्रशिक्षण सञ्चालन गरिएको छ ।
- ४.११ मानव अधिकारको संरक्षण, लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताको प्रवर्धन र दण्डहीनताको अन्त्य राज्य पक्षका उच्च प्राथमिकताहरू हुन् । राज्य पक्ष लोकतान्त्रिक राजनीतिक संक्रमणको माध्यमबाट गुञ्जिरहेको छ र सबैलाई आफ्नो अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न अनुकूल वातावरण निर्माण गर्न लगनशीलताका साथ काम गरिरहेको छ । त्यसकारण राज्य पक्ष आफ्नो धारणामा उल्लेखित सबै आधारका आधारमा उजुरी खारेज गर्न समितिसँग अनुरोध गर्दछ ।

पक्ष राष्ट्रको धारणा उपर उजुरीकर्ताको प्रतिक्रिया

- ५.१ ४ मे २०११ मा, उजुरीकर्ताले ग्राह्यता सम्बन्धी राज्य पक्षको धारणामा टिप्पणी गरिन । घरेलु उपचार सकिएको सम्बन्धमा, उजुरीकर्ताले यी उपचार उपलब्ध मात्र नभई प्रभावकारी पनि हुनु पर्छ, भन्ने समितिको न्यायशास्त्रलाई उल्लेख गरेकी छिन् ।^{११} यस्ता घरेलु उपचारहरू समाप्त भएको अवस्थामा राज्यलाई यसको उल्लङ्घनको उपचार गर्न सक्ने स्थितिमा राख्न पर्दछ । देशको सर्वोच्च निकायले कुनै मुद्दाको फैसला गरे पश्चात उपचारका अन्य उपायहरूको उपयोग गरिराख्नु पर्दैन भन्ने समितिको मान्यता हो ।^{१२} घरेलु उपचारहरू अनुचित रूपमा लम्बिनु हुँदैन^{१३} भन्ने समितिको थप मान्यता छ र सफलताको उचित सम्भावना बिना सकिनु हुँदैन ।^{१४} यदी जीवनको अधिकारको उल्लङ्घन र यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक उपचारको निषेधको सम्बन्धमा छिटो, पूर्ण, स्वतन्त्र र निष्पक्ष छ, भने अनुसन्धान प्रभावकारी

^{११} उजुरीकर्ताले उजुरी नं. २२९/१९८७, टि.के विरुद्ध फ्रान्स, ८ नोभेम्बर १९८९ को अभिमतको प्रकरण ८।२ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

^{१२} उजुरीकर्ताले उजुरी नं. १०२३/२००१, लान्समन विरुद्ध फिनल्याण्ड, मार्च २००५ को अभिमतको प्रकरण ६।३ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

^{१३} उजुरीकर्ताले उजुरी नं. १६१९/२००७, पेस्तानो विरुद्ध फिलिपिन्स, २३ मार्च २०१० को अभिमतको प्रकरण ६।४ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

^{१४} उजुरीकर्ताले उजुरी नं. ४५८/१९९१, मुकोड विरुद्ध क्यामरून, २१ जुलाई १९९४ को अभिमतको प्रकरण ८।२ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

मानिन्छ।^{१५} यसबाहेक, सम्बन्धित अधिकारीहरूले पीडित व्यक्ति वा उनीहरूका आफन्तहरूले उजुरी पेश नगरे पनि पदेन अनुसन्धान गर्नु पर्दछ।

- ५.२ प्रस्तुत मुद्दामा, मुद्दाको अनुसन्धान भइरहेको र घरेलु उपचारको उपायहरू सकिएका छैनन् भन्ने राज्य पक्षको दाबी उजुरीकर्ताले खण्डन गरेकी छिन्। यस सन्दर्भमा, उजुरीकर्ताले श्री कटवालको सम्बन्धमा १ जून २००७ मा भएको फैसलामा सर्वोच्च अदालतले यस्तो उल्लङ्घनमा दोषीलाई मुद्दा चलाउन र सजाय दिनको लागि छानबिन गर्न दिएको आदेश पुनः उल्लेख गरेकी छिन्। राज्य पक्षले ओखलढुंगा जिल्लाको जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा कथित दर्ता गरिएको जाहेरी दरखास्तको बारेमा मिति र ठोस प्रमाण जस्ता कुनै स्पष्ट जानकारी दिएको छैन।
- ५.३ उजुरीकर्ताको पति बेपत्ता भएको र त्यस पछिको यातना र मृत्युको घटना पछि करिब १० वर्ष^{१६} बितिसकेको छ। यदि कुनै गम्भीर अनुसन्धान चलिरहेको थियो भने, राज्य पक्ष छानबिनको सम्भावनामा र लिएको कदमको सम्बन्धमा स्पष्ट पार्न सक्ने स्थितिमा रहने थियो। राज्य पक्षले धेरै अगाडि दोषी उपर अभियोग लगाई, उनीहरूलाई मुद्दामा उपस्थित गराएर, सजाय दिई कारागार चलान गरिसक्नुपर्दथ्यो। राज्य पक्षले दोषीहरूलाई छिट्टै हिरासतमा लिइनेछ, अपराधको अभियोग लगाएर मुद्दा चलाइनेछ, समेत नभनेको उजुरकर्ताले टिप्पणी गरकी छिन्। नेपाली कानूनमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने र यातना दिने कार्यसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था नभएको कारण, अनुसन्धानले निश्चय पनि अन्य कसूरहरूमा सरोकार राख्दछ। पीडितहरू र उनीहरूका आफन्तहरूलाई अनुसन्धानको बारेमा जानकारी प्रदान गर्नु राज्य पक्षको दायित्वमा पर्दछ। राज्य पक्षले समितिको अगाडि त्यस्तो गरेको छैन र यसको विपरित आफूले चालेका कदमको प्रकृति बारे अस्पष्ट रहेको छ। मार्च २०१० मा, ओएचसीएचआर (OHCHR) नेपालले प्रहरी र अभियोजन अधिकारीहरूलाई प्रस्तुत मुद्दाको बारेमा सम्पर्क गरेको थियो। उनीहरूले जवाफमा आफू अनुसन्धानको प्रगतिबारे अनभिज्ञ रहेको बताए। अभियोजकको कार्यालयले प्रहरीबाट तत्काल कुनै प्रगतिको सूचना प्राप्त नगरेको जानकारी दियो। ओएचसीएचआर(OHCHR) नेपालले २२ देखि २५ फेब्रुअरी २०११ सम्म ओखलढुंगा जिल्लाको भ्रमणपछि पनि सोही अनुसारको अवस्था पायो। सर्वोच्च अदालतले १ जुन २००७ मा फैसला गर्न लिएको आधार, अदालतले गठन गरेको छानबिन आयोगको प्रतिवेदन समेत अभै ओखलढुंगा प्रहरीसँग थिएन भनि उजुरीकर्तालाई भनियो। ओखलढुंगा प्रहरीका अधिकारीहरूले लिखित रूपमा अनुसन्धानको प्रगतिमा आधिकारिक पुष्टि गर्न वा लिखित जानकारी प्रेषित गर्न इन्कार गरे।

^{१५} उजुरीकर्ताले पक्ष राष्ट्रलाई प्रतिज्ञापत्रको प्रकरण १५ को साधारण कानूनको प्रकृती अनुसार बन्धनकारी हुने नं. ३१ (२००४) को सामान्य टिप्पणीसँग उद्धृत गरेकी छिन्।

^{१६} ग्राह्यताको बारेमा समितिले विचार गर्दा लगभग ११ वर्ष भएको।

- ५.४ उजुरीकर्ताले सत्य तथा मेलमिलाप आयोग र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन गर्ने आयोगले जवाफदेहीताको विषयलाई राम्रोसँग सम्बोधन गर्छ, भन्ने राज्य पक्षको तर्कमा वितर्क गर्दछिन् । उनले राज्य पक्ष आफैले विरोधाभासी कुरा गरिरहेको टिप्पणी गरेकी छिन् । अपराध अनुसन्धान भइरहेको छ, भनेर उल्लेख गर्ने तर प्रगतिको विस्तृत विवरण प्रदान नगरिरहेको अवस्थामा राज्य पक्षले भविष्यमा हुने संक्रमणकालीन न्यायले चाहिँ अझ राम्रो समाधान प्रदान गर्नेछ, भनेर तर्क गरिरहेको छ । विधेयक कानून बनिसके पछि गठन हुने दुई आयोगले विस्तृत छानबिन गरेपछि कारवाही गर्नेछ, भन्ने राज्य पक्षको तर्क छ । छरितो र प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन सफल हुने कुनै व्यवहारिक सम्भावना छैन भन्ने यो कथन स्पष्ट संकेत हो । उजुरीकर्ताले विधेयकहरू पारित हुन्छन वा हुँदैनन्, कहिले पारित हुन्छन वा पीडितहरूमा तिनीहरूको परिणामको बारे निश्चितता छैन भन्ने तर्क गर्दछिन् । त्यसकारण त्यस्ता आयोगहरूले छिटो, स्वतन्त्र र प्रभावकारी छानबिन र मुद्दा चलाउँछन् भन्ने राज्य पक्षको तर्कलाई उजुरीकर्ता अस्वीकार गर्दछिन् । आयोगहरू न्यायिक निकायहरू नभएको र मानवअधिकारको दोषीहरूलाई उचित सजाय दिने अधिकार उनीहरूमा हुन्छ, भन्ने स्थापित भइसकेको छैन भनि उजुरीकर्ता पुनः उल्लेख गर्दछिन् ।
- ५.५ छिटो, स्वतन्त्र र प्रभावकारी अनुसन्धान र दोषीलाई कारवाही गराइ पाउने उजुरीकर्ताको अधिकार हासिल गर्नका लागि सामान्य अपराधिक कारवाही भन्दा संक्रमणकालिन न्याय संयन्त्रहरू बढी उपयुक्त हुन्छन् भन्ने यदि राज्य पक्षको तर्क हो भने, समितिले यस तर्कलाई अस्वीकार गर्नुपर्छ । अहिलेसम्म बेहोरिसकिएको ढिलाइ जसले अझै पनि प्रभावकारी अनुसन्धान गर्ने सम्भावनालाई थप असर पारिराखेको छ, यसले आरोपका पीडकहरू विरुद्ध प्रमाण संकलन र साक्षी संकलनमा पनि असर पारेको छ ।
- ५.६ संक्रमणकालीन न्याय आएपश्चात यस मुद्दालाई सम्बोधन गरिनेछ, भन्दै आफ्नो पतिको बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने, यातना दिने कार्य र मृत्युको १० वर्ष भन्दा बढी समयसम्म पनि प्रभावकारी अनुसन्धान नगर्नु घरेलु उपचारको अनुचित ढिलाइ हो भन्ने उजुरीकर्ताको मान्यता छ ।^{१७}
- ५.७ राज्य पक्षले धारणामा उल्लेख गरेका अन्य आधारहरू, ग्राह्यतासँग सम्बन्धित नभई मुद्दाको कानुनी पक्षसँग सम्बन्धित भएको उजुरीकर्ताको मान्यता छ । उजुरीकर्ताले विशेषगरी, मुद्दाका केही तथ्यहरू विरोधाभासी छन् साथै अन्तरिम राहत र आरोपित दोषीको मृत्युको विषयमा राज्य पक्षले गरेको दाबीतर्फ संकेत गरेकी छिन् । तसर्थ समितिले उजुरीलाई ग्रहण गरेपछि उजुरीकर्ताले यस विषयमा प्रवेश गरी सम्बोधन गर्नेछिन् ।

^{१७} उजुरीकर्ताले समितिको शर्मा वि. नेपाल को न्यायशास्त्रको प्रकरण ६३ र उजुरी नं. १२५०१२००४, राजापक्ष वि. श्रीलंका, १४ जुलाई २००६ को प्रकरण ६३ मा लिइएको अभिमतलाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

- ५.८ अपराधिक अनुसन्धानहरूको निरन्तर स्थगन दण्डहीनतालाई कायम राख्ने र विगतका मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि कुनै पनि प्रकारको जवाफदेहीतालाई स्पष्ट रूपमा अस्वीकार गर्ने योजनाको एउटा साधन हो भनि १ नोभेम्बर २०११ मा उजुरीकर्ताले थप निवेदन गरिन् । अक्टोबर २००८ मा, नेपाल सरकारले मन्त्रिपरिषदकै दुई जना वरिष्ठ सदस्य लगायत असंख्य राजनीतिक पार्टी कार्यकर्ताहरूको विरुद्ध ३४९ फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्यो । शान्ति प्रक्रियालाई प्रोत्साहन गर्न र शान्ति सम्झौताको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न राजनीतिक कारणले व्यक्तिको विरुद्धमा लगाइएको मुद्दा फिर्ता लिन आवश्यक रहेको बताइएको थियो ।^{१८} यथार्थमा, राजनीतिक आरोपहरू नभएर ती घटनाहरू प्रायः ज्यानमार्ने र ज्यानमार्ने उद्योग जस्ता अपराधहरू साथै बलात्कार र अंगभंग जस्ता गम्भीर अपराधहरूसँग सम्बन्धित थिए ।
- ५.९ उच्च पदका राजनीतिक सदस्यहरू विरुद्ध हत्या अभियोगमा पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने जिल्ला अदालतको निर्णयलाई संक्रमणकालिन न्याय संयन्त्रले यी मुद्दाको राम्रोसँग सम्बोधन गर्ने सरकारी अडानलाई समर्थन गर्दै सवीच्च अदालतका विभिन्न आदेशहरूले हालसालै स्थगित गरेका छन् । उजुरीकर्ता यी प्रवृत्तिलाई लोकतन्त्र र शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तका लागि धेरै चिन्तापूर्ण रहेको मान्दछिन् ।
- ५.१० २०११ अगस्टमा एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादीले प्रधानमन्त्रीका उम्मेदवार बाबुराम भट्टराईलाई समर्थन गरेको बदलामा संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चासँग चार बुँदे राजनीतिक सम्झौता गरेको उजुरीकर्ताले थप निवेदन गरेकी छिन् । सम्झौताको तेस्रो बुँदामा मौलिक अधिकारलाई संरक्षण गर्ने उल्लेख भएपनि दोस्रो बुँदामा “माओवादी विद्रोह, मधेश आन्दोलन, जनजाति आन्दोलन, थरुहट आन्दोलन र दलित र पिछडावर्ग आन्दोलनहरूमा संलग्न सबै विरुद्ध अदालतमा चलेको मुद्दा छोडिनेछ र तिनीहरूलाई आम माफी दिइनेछ” भनिएको छ । यो सम्झौता श्री भट्टराई प्रधानमन्त्री नियुक्त भएपछि उनीबाट अनुमोदन भएको थियो र उनीबाट नियुक्त महान्यायाधिवक्ताद्वारा अनुमोदन गरिएको थियो । यो प्रवृत्तिले राजनीतिक रूपमा जोडिएका व्यक्तिहरूलाई अपराधिक दायित्वबाट बचाउन चाहेको प्रत्यक्ष भएको छ । यी चिन्ताजनक निर्णयहरूको परिणाम सयौं अपराधका दोषीहरूलाई स्वतः माफी र उन्मुक्ति मिलेको छ ।
- ५.११ उजुरीकर्ताले व्यक्तिहरूलाई जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य निषेध गर्ने र सम्बन्धित जिम्मेवारलाई अनुसन्धान र सजाय दिने कर्तव्य बाध्यकारी प्रकृतिको मान्ने इन्टर अमेरिकन कोर्ट अफ ह्युमन राइट्सको न्यायशास्त्रलाई उल्लेख गर्दछिन् । यसैपनि, यस प्रकारको अपराधको अभियोजन रोक्न वा अपराध ठहरिएको हकमा त्यसको परिणाम रोक्न मिल्ने गरी कुनै व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता

^{१८} २१ नोभेम्बर २००६ को विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रकरण ५।२।७

पार्ने कार्यलाई कुनै पनि परिस्थितिमा राजनीतिक अपराध वा राजनीतिक अपराधसँग सम्बन्धित रहेको मान्न मिल्दैन ।”^{१९}

५.१२ संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रमा ढिलाइ, श्री कटवालको बेपत्तासम्बन्धी हालको कारवाहीको अपर्याप्तता र फौजदारी मुद्दाहरूको फिर्ता वा समीक्षाका सम्बन्धमा हालसालै भएका मनोमानी फैसलाहरू नेपालमा उचित उपचारको अभाव रहेको कुराको संकेतहरू हुन भन्ने उजुरीकर्ताको निष्कर्ष छ ।

ग्राह्यता सम्बन्धी समितिको निर्णय

उजुरीको ग्राह्यताको सम्बन्धमा

- ६.१ १० अक्टूबर २०१२ मा समितिले आफ्नो १०६ औं सत्रमा, उजुरीको ग्राह्यताको परीक्षण गर्यो ।
- ६.२ ऐच्छिक आलेखको धारा ५(२(क)) मा उल्लेख भएको प्रावधानअनुसार यही मुद्दा अन्य कुनै अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान वा निरूपण पद्धतिद्वारा निरूपण भइरहेको छैन भनि समितिले यकिन गरेको छ ।
- ६.३ सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धित आयोग जस्ता सम्भावित भावी संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूको सम्बन्धमा, समितिले ऐच्छिक आलेखको धारा ५(२(ख)) को आवश्यकता पूरा गर्न गैरन्यायिक निकायहरूको अगाडि उपचारको अवसरहरू सकिन आवश्यक छैन भनि मनन गर्यो ।^{२०} घरेलु उपचारको समाप्तीको आवश्यकतालाई ध्यानमा राख्दै समितिले २००५ मा सर्वोच्च अदालतमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट पेश गरी घरेलु उपचार प्राप्त गर्ने उजुरीकर्ताको प्रयासलाई टिपोट गरेको छ र राज्य पक्षले कथित पेश गरिएको जाहेरी दरखास्तमा कुनै ठोस जानकारी प्रदान नगर्नाले श्री कटवालको पक्राउ परेको ११ वर्षभन्दा बढी समयपछि पनि फौजदारी अनुसन्धान भइरहेको र त्यो उजुरीकर्ताले लगाएको गम्भीर प्रकृतिको उल्लङ्घनको आरोपको सन्दर्भमा प्रभावकारी छ भन्ने देखिएन ।^{२१} समितिले राज्य पक्षले प्रभावकारी अनुसन्धान गर्न ढिला गरी अनावश्यक रूपमा लम्ब्याएको पायो र ऐच्छिक आलेख को धारा ५(२(ख))अन्तर्गत उजुरी माथि विचार गर्न आफूलाई बाधा नपुगेको निष्कर्ष निकालेको छ ।
- ६.४ समितिले उजुरीकर्ताको पतिको हकमा अनुबन्धको धारा ६(१),७,९, १० र १६ साथै धारा २(३) र उजुरीकर्ताको हकमा धारा ७ साथै २(३) को आधारमा उजुरी ग्रहणयोग्य ठहर गरेको छ ।

^{१९} उजुरीकर्ताले अन्तर अमेरिकाको मानव अधिकार अदालतको, टिउ टोजिन वि. ग्वाटेमाला, २६ नोभेम्बर २००८ को फैसलाको प्रकरण ९१ लाई उद्धृत गरेकी छिन् ।

^{२०} हेर्नहोस् उजुरी नं. १७६१/२००८, गिरी वि. नेपाला २४ मार्च २०११ को प्रकरण ६।३ को अभिमत

^{२१} ऐ प्रकरण ६।३

उजुरीको कानुनी प्रश्न उपर राज्यको धारणा

- ७.१ राज्य पक्षले १ अप्रिल २०१३ मा नोट भर्वालद्वारा, उजुरीको कानुनी प्रश्न माथि आफ्नो धारणा प्रस्तुत गर्दै उजुरीकर्ताको घरेलु उपचार समाप्त नभएको कुरा दोहोर्यायो ।
- ७.२ सर्वोच्च अदालतको निर्देशनमा श्री कटवालको कर्तव्य ज्यानको मुद्दामा जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुंगामा जाहेरी दर्खास्त पेश भई फौजदारी अनुसन्धान भइरहेको राज्य पक्षले निवेदन गर्‍यो । अनुसन्धानको क्रममा जिल्ला प्रहरी कार्यालयले श्री कटवालका छोरा उसक कटवाल र वीरबहादुर अधिकारीको बयान रेकर्ड गरेको थियो र नेपाल प्रहरी मुख्यालयले छिटो अनुसन्धानका लागि जिल्ला प्रहरी कार्यालयलाई निर्देशन जारी गरेको थियो । यी कार्यहरूले घरेलु उपचारको समाप्तीको सम्बन्धमा राज्य पक्षको तर्कको समर्थन गर्दछ । उजुरीकर्ताको दाबी विद्यमान अपराधिक न्याय प्रणाली अन्तर्गत र संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूद्वारा थप पूरक कारवाही गरी सम्बोधन गर्न सकिने भएको हुँदा राज्य पक्षले समितिलाई उजुरीलाई कानुनी योग्यताका आधारमा ग्रहण नगर्न आग्रह गर्दछ ।
- ७.३ राज्य पक्षले फौजदारी क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्ने द्वन्द्वसम्बन्धी मुद्दा र द्वन्द्वका समयका फौजदारी मुद्दालाई नियमित न्यायिक संयन्त्रहरू र परिकल्पना गरिएको पूरक संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रबाट अन्तर्गत अनुसन्धान गर्ने आफ्नो प्रतिबद्धता पुनः दोहोर्याउँछ । राज्य पक्षले २ अप्रिल २०१४ मा गोविन्द प्रसाद शर्मा “बन्दी” वि. महान्यायधिवक्ता मुद्दामा सर्वोच्च अदालतद्वारा भएको फैसला उद्धृत गर्दछ जसअनुसार संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू राम्रोसँग स्थापना नभएकै कारणले सशस्त्र द्वन्द्वको बेलामा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित गम्भीर मुद्दाहरूको अभियोजन रोक्नु हुँदैन । बरु नियमित अपराधिक न्याय प्रणाली अन्तर्गत छानबिन र मुद्दा चलाउनुपर्छ । कानुन लागु गर्ने निकायहरूले सक्षम अदालतको निर्णयको पालना गर्नेछन् भन्ने राज्य पक्षको दाबी छ र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको छानबिन आयोगको गठनको विधेयक संसदमा पेश गरिएको छ र सर्वोच्च अदालतको निर्णय अनुसार छ भनेर दोहोर्याउँछ । साथै बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य कानुनद्वारा दण्डनीय अपराध हो भनेर सुनिश्चित गर्न आफ्नो प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ ।
- ७.४ उजुरीकर्ताले जिल्ला अदालतमा निवेदन पेश नगरेको भए पनि उनले अन्तरिम राहतका रूपमा ने.रु ३००,००० प्राप्त गरेकी छिन् र अनुसन्धान र सक्षम अदालत र संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको सिफारिस पश्चात उजुरीकर्ता र उनका सन्तानले क्षतिपूर्ति पाउनेछन् भनि राज्य पक्षले उल्लेख गर्दछ ।

राज्यपक्षको धारणामा उजुरीकर्ताको टिप्पणी

- ८.१ उजुरीकर्ताले १२ जून २०१४ मा राज्य पक्षको धारणामा आफ्नो टिप्पणी प्रदान गर्दै, राज्य पक्षले पहिलेको निवेदनमा केही तर्कहरू थप नगरी उजुरीको ग्राह्यता उपर चुनौतिलाई निरन्तरता

दिएको उल्लेख गरेकी छिन् । साथै, घरेलु उपचारका उपायहरू सबै सक्नका लागि उजुरीकर्ताले कुन प्रभावकारी र उपलब्ध उपचारहरू उपयोग गर्न बाँकी थियो स्पष्टसँग व्याख्या गर्न र उनको पतिको मुद्दामा फौजदारी कारवाही नगर्ने निर्णयको औचित्य प्रदान गर्न राज्य पक्ष असफल रह्यो । दोषीहरूको आपराधिक अभियोजनको निमित्त हुनपर्ने अनुसन्धानको अनुपस्थितिमा, आफ्नो दायित्व पुरा नगरी ऐच्छिक आलेखको धारा ६,७,८, १९ र १६ साथै धारा २(३) को निरन्तर उल्लङ्घनको लागि राज्य पक्ष जिम्मेवार छ भनि उजुरीकर्ता निवेदन गर्दछिन् ।

८.२ श्री कटवालको सम्बन्धमा अनुसन्धान जारी छ भनि उल्लेख गर्दा, राज्य पक्षले २०११ मा प्रदान गरेको जानकारी नै दोहोर्‍याइरहेको छ । सत्य निरूपण आयोग जस्ता गैर न्यायिक संयन्त्रहरूलाई ग्राह्यता प्रयोजनका लागि घरेलु उपचारको समाप्तिको रूपमा लिनु हुँदैन भन्ने समितिको निष्कर्षको बावजुद, राज्य पक्षले सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोगको घरेलु प्रक्रिया सकिनु आवश्यक हुन्छ भन्ने तर्क जारी राखेको छ । यस सन्दर्भमा, नेपालका राष्ट्रपतिले ११ मे २०१४ मा सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग ऐनलाई अनुमोदन गरे पनि एकातिर यो ऐनले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन गर्दछ भने अर्कोतिर उजुरीकर्ताले टिप्पणी पेश गर्दाको समयसम्म संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्र स्थापना भएको थिएन भन्ने उजुरीकर्ताको जोड छ । यसबाहेक, जब राज्य पक्षले उजुरीको कानुनी योग्यतामा आफ्नो धारणा पेश गर्‍यो, उक्त ऐन अझै हस्ताक्षर भएको थिएन र संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्र स्थापना हुने नहुने वा कहिले हुने थाहा थिएन । यसैले राज्य पक्षले उजुरीकर्तालाई अस्तित्वमा नै नभएको उपचार उपयोग गरेको हुनुपर्छ भनिरहेको थियो । गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवारहरूको अभियोजन संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको स्थापनामा निर्भर हुन सक्दैन, र त्यस सन्दर्भमा राज्य पक्षको तर्कमा कानुनी आधार छैन भनेर उजुरीकर्ता दोहोर्‍याउँछिन् । उनी अनुबन्ध अन्तर्गत राज्य पक्षको दोस्रो आवधिक प्रतिवेदनमा समितिको निष्कर्षलाई उद्धृत गर्छिन् जसमा समितिले फौजदारी न्याय प्रणालीको माध्यमबाट कुनै एउटा पनि द्वन्द्वसम्बन्धी मुद्दा सफलतापूर्वक अभियोजन नगरिएको कुरा औँल्याएको थियो । (हेर्नुहोस् सीसीपीआर/सी/एनपीएल/सीओ/२ प्रकरण ५(क)) ।

८.३ सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको र २ जनवरी २०१४ को सर्वोच्च अदालतको निर्णयको उल्लङ्घन गरेको उजुरीकर्ताको दाबी छ ।^{२२} उनले ऐनमा विभिन्न प्रमुख त्रुटिहरू पहिचान गरेकी छिन्: आयोगलाई पीडित पीडकहरूका बीचमा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको मामलामा समेत मेलमिलाप गर्न मध्यस्थता गर्ने अधिकार छ (धारा २२) र मध्यस्थता भएका विषयमा कुनैपनि कानुनी कारवाही निषेध गरिएको छ; आयोगसँग अन्तर्राष्ट्रिय कानून र गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन अन्तर्गत अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई समेत क्षमादान दिन सिफारिस गर्ने अधिकार छ (धारा २६); अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार अपराध ठहरिने

^{२२} कानुनी योग्यता उपर राज्य पक्षको धारणाको क्रममा मिति २ अप्रिल २०१४ मा सर्वोच्च अदालतको निर्णयको दिइएको छ ।

कसूरहरूलाई अपराधीकरण गरिएको छैन; अभियोजन प्रणालीका लागि प्रेषण प्रणाली अपर्याप्त छ; र पीडितहरूको परिपूरण पाउने अधिकार पहिचान भएको छैन (धारा २ (ड) र २३) । उल्लिखित सन्दर्भमा , ऐन संशोधन नभएसम्म यसले प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्दैन ।

- ८.४ फौजदारी अनुसन्धान चलिरहेको र यसको निष्कर्षपछि उजुरीकर्ताले उपचार प्राप्त गर्नेछिन् भन्ने राज्यको धारणा उजुरीकर्ताले खण्डन गर्दछिन । आफ्नो पतिको अवस्थाको बारेमा सत्य जान्नको लागि आफू १३ वर्षभन्दा बढी समयदेखि प्रतीक्षा गरिरहेको र राज्य पक्षले भने उनलाई अझै अनिश्चित समयको लागि पर्खन सुझाव दिएको उनको टिप्पणी छ ।
- ८.५ अन्तमा, राज्य पक्षले उनको उजुरीको योग्यतामा कुनै पनि खण्डन नगरेको र यस सन्दर्भमा उनको उजुरीमा वर्णन गरिएका तथ्यहरूलाई स्थापित तथ्यको रूपमा मान्यता दिन उजुरीकर्ताले निवेदन गर्दछिन् ।

राज्य पक्षको थप निवेदन

९. ११ अगस्ट २०१४ को नोट भर्बालमार्फत राज्य पक्षले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०१४ मा जारी भएको र यससँगै अब चाँडै सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको मानिसहरूको छानबिन आयोग स्थापना हुनेछन् भनि समितिलाई जानकारी गरायो । यातना र बलपूर्वक बेपत्ता पार्नेलाई अपराधीकरण गर्ने विधेयकहरूको मस्यौदा तयार भएको र संसदमा पुनः पेश गर्ने प्रक्रियामा रहेको पनि राज्य पक्षले निवेदन गरेको छ । फौजदारी न्याय प्रणालीले संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू बिना द्वन्द्वपीडितलाई पूर्ण उपचार प्रदान गर्न सक्दैन र उक्त संयन्त्रको स्थापनापछि उजुरीकर्ताको दाबी पूर्णरूपले सम्बोधन हुनेछ भन्ने समितिलाई विश्वास दिलाउँछ भनि राज्य पक्षले आफ्नो अडान दोहोर्यायो ।

उजुरीकर्ताको थप निवेदन

१०. ४ सेप्टेम्बर २०१४ मा, उजुरीकर्ताले उनको पहिलेको निवेदन दोहोर्याइन र समितिले उनको उजुरीलाई पहिले नै ग्रहणयोग्य घोषणा गरिसकेको उल्लेख गरिन् । उजुरीकर्ताले, सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग ऐनको आधारमा भविष्यमा स्थापना हुने संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको बारेमा राज्य पक्षको तर्कको बारेमा, थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूले ऐनको कमजोरीहरूलाई पहिचान गरेको र यस ऐनमा आधारित संयन्त्रले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा नगर्ने र, त्यसैले प्रभावकारी उपचार प्रदान नगर्ने भन्ने संकेत गर्दछिन् ।

उजुरीको कानुनी प्रश्न/योग्यता माथि विचार विमर्श

- ११.१ मानवाधिकार समितिले पक्षहरू मार्फत उपलब्ध गराइएका सबै सूचनाहरूको आधारमा प्रस्तुत उजुरीलाई ऐच्छिक आलेखको धारा ५(१) अन्तर्गत विचार गरेको छ ।
- ११.२ श्री कटवाल आफूलाई सूचना दिएअनुसार १३ डिसेम्बर २००१ म ओखलढुंगामा रहेको सेनाको ब्यारेकमा गएपछि बेपत्ता भएको; उनलाई देख्ने साक्षीहरूका अनुसार उनलाई गम्भीर यातना दिइएको, उनी बेहोस रहेको देखिएको र कपडामा रगतको टाटो लागेको, १४ डिसेम्बर २००१ को बिहान सुरक्षाकर्मीले बोकेर लगेको देखिएको; २००७ सम्म उनको अवस्थाको बारेमा कुनै जानकारी नभएको; र त्यो अवधिको समयमा अधिकारीहरूले उजुरीकर्तालाई उनको पतिको ठाँउको बारेमा सत्य जानकारी प्रदान नगरेको भन्ने उजुरीकर्ताको अखण्डित आरोप समितिले मनन गरेको छ । मिसिलमा कुनै अन्य सान्दर्भिक जानकारीको अनुपस्थितिमा, श्री कटवाललाई स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिनु, स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरेको कुरा अधिकारीहरूद्वारा एउटा अवधिसम्म अस्वीकार गर्नु र उनको अवस्था लुकाउनु, बलपूर्वक बेपत्ता पार्नु हो भन्ने समितिको ठहर छ ।
- ११.३ अनुबन्धको कुनै धारामा स्पष्ट रूपमा “बलपूर्वक बेपत्ता” भन्ने शब्द प्रयोग नभए तापनि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कुनै घटनामा विशेष र शृंखलाबद्ध रूपमा अनुबन्धले पहिचान गरेका विभिन्न अधिकारहरूको निरन्तर उल्लङ्घन हुने घटनाहरू भएको हुन्छ ।
- ११.४ उजुरीकर्ताको पतिलाई राज्य पक्षका प्रतिनिधि सशस्त्र सेनाहरूले पक्राउ गरेका थिए र उनलाई पक्राउ गरेको क्षणदेखि उनका कथित मृत्युको बखतसम्म सम्पर्क विहिन राखिएको थियो; अन्तिम पटक उनी डिसेम्बर २००१ मा देखिए पनि, २००७ सम्म कुनै पनि आधिकारिक अनुसन्धान गरिएको थिएन भन्ने उजुरीकर्ताको दाबीमा समितिले विचार गरेको छ । सर्वोच्च अदालतबाट २००६ मा स्थापित बन्दी अनुसन्धान टोलीले श्री कटवाललाई पक्राउ गरेपछि सुरक्षाकर्मीहरूले यातना दिएका थिए र यातनाको कारण १६ डिसेम्बर २००१ मा थुनामा मृत्यु भएको पुष्टि गरेको पनि समितिले विचार गरेको छ । समितिले श्री कटवालको शव उनको परिवारलाई कहिल्यै फिर्ता गरिएको थिएन भन्ने पनि थप विचार गरेको छ ।
- ११.५ राज्य पक्षले श्री कटवालको सम्बन्धमा फौजदारी अनुसन्धान जारी रहेको संकेत गरेको छ । यद्यपि राज्य पक्षले यस किसिमको फौजदारी अनुसन्धान भएको र यो प्रभावकारी छ भनेर पुष्टि गर्न पर्याप्त जानकारी प्रदान नगरेको समितिले विचार गरेको छ । बन्दी अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदनमा पीडकहरू पहिचान गरिएको भनिएतापनि, प्रस्तुत मुद्दामा घटना घटेको तेह्र वर्षसम्म पनि, श्री कटवालको मृत्युको परिस्थितिलाई पूर्णरूपबाट स्पष्ट गरिएको छैन र दोषीहरूलाई जिम्मेवार ठहर्‍याइएको छैन । यसबाहेक, श्री कटवाल सेना अधिकारीहरूद्वारा दिइएको यातनाको कारण मारिएका थिए भन्ने सर्वोच्च अदालतले निष्कर्ष निकालेको छ ।

यसैले सेनाको हिरासतमा श्री कटवालको हत्या र राज्य पक्षको प्रभावकारी अनुसन्धानको अभावले अनुबन्धको धारा ६ अन्तर्गत श्री कटवालको जीवनको अधिकार हनन भएको समितिको ठहर छ ।

- ११.६ राज्य पक्षको सर्वोच्च अदालतले आदेश दिएर भएको अनुसन्धानबाट उनको पतिलाई हिरासतमा गम्भीर यातना दिइएको पुष्टि भएको उजुरीकर्ताले आरोप लगाएकी छिन् । समितिले अनिश्चित कालसम्म बाहिरी संसारसँगको सम्पर्क बिना राख्नाले हुने पीडाको हदलाई पहिचान गर्दछ । समितिले धारा ७ माथि आफ्नो सामान्य टिप्पणी नं.२० (१९९२) लाई उल्लेख गरेको छ जसमा समितिले राज्य पक्षलाई सम्पर्कबिहिन बनाएर हिरासतमा राख्न प्रतिबन्ध लगाउनको लागि प्रावधान राख्न सिफारिस गरेको छ । प्रस्तुत मुद्दामा, सर्वोच्च अदालतको निष्कर्षअनुसार उजुरीकर्ताको पतिलाई सम्पर्कबिहिन बनाएर राख्ने कार्य अनुबन्धको धारा ७ को उल्लङ्घन हो भन्ने समितिको ठहर छ । यस निष्कर्षको सन्दर्भमा समितिले अनुबन्धको धारा १० अन्तर्गत उजुरीकर्ताको दाबीहरूलाई छुट्टै रूपमा विचार नगर्ने निर्णय गर्दछ ।
- ११.७ उजुरीकर्ताको पति बेपत्ता हुनु, उनलाई राज्य पक्षले पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न असफल हुनु, उजुरीकर्ता विरुद्ध कथित धम्की र दुर्व्यवहार, उजुरीकर्तालाई उनको पतिको अवस्थाको बारे अधिकारीहरूद्वारा दिइएको भ्रामक स्पष्टीकरण र उनको पतिको अवशेष प्राप्त गर्न असम्भव भइरहनुले उजुरीकर्तालाई भएको पीडामा समितिको ध्यानाकर्षण भएको छ । मिसिलमा रहेको तथ्यले उजुरीकर्ताको हकमा अनुबन्धको धारा ७ को उल्लङ्घन भएको समितिको ठहर छ ।
- ११.८ सुरक्षाकर्मीहरूद्वारा पक्राउ गरी थुनाका राखिएको उनको पतिलाई पक्राउ गर्नुको कारण खुलाएको सूचना, पक्राउ गर्ने आधार, न्यायधीश समक्ष थुनामा राख्न भएको वैधता परीक्षण सम्बन्धमा केही प्रमाण नभएको भन्ने उजुरीकर्ताको धारा ९(१-४) अन्तर्गतको उजुरी समितिले विचार गरेको छ । यस सन्दर्भमा राज्य पक्षको कुनै विशेष जानकारीको अभावमा उजुरीकर्ताको आरोपलाई उचित महत्व दिनुपर्छ । यसअनुसार, उजुरीकर्ताको पतिको पक्राउ र थुना अनुबन्धको धारा ९ को उल्लङ्घन ठहरिन्छ ।
- ११.९ पीडितलाई अन्तिम पटक राज्यको अधिकारीहरूको साथमा देखिएकोमा सोही समयमा उनको र उनीको आफन्तहरूको सम्भावित प्रभावकारी उपचारहरू, न्यायिक उपचारहरूको पहुँचमा संगठित रूपमा बाधा पय्याइएकोमा, उजुरीकर्ताले धारा १६ अन्तर्गतको दाबी गरेको सम्बन्धमा व्यक्तिलाई लामो समयसम्म मनयासपूर्वक कानुनको संरक्षणबाट वञ्चित गराउँदा कानुनको अगाडि व्यक्तिको पहिचान अस्वीकार गरेको ठहर्छ भन्ने आफ्नो न्यायशास्त्रलाई समितिले दोहोर्‍याउँछ ।^{२३} प्रस्तुत मुद्दामा, सन् २००७ सम्म अधिकारीहरूले श्री कटवालको परिवारलाई

^{२३} हेर्नहोस् उजुरी नं २०५१।२०११, बस्नेत वि. नेपाल, २९ अक्टोबर २०१४ प्रकरण ८।७ को अभिमत; नं २०३१।२०११ भण्डारी वि. नेपाल २९ अक्टोबर २०१४ प्रकरण ८।८ को अभिमत, नं. १४९५।२००६ मादोवी वि. अल्जेरिया, २८ अक्टोबर २००८ को प्रकरण ७।७ को अभिमत र नं. १९०५।२००९, खिरानी वि. अल्जेरिया, २६ माचए २०१२ को प्रकरण ७।९ को अभिमत

उनको अवस्थाको बारेमा भ्रामक सूचनाहरू बारम्बार उपलब्ध गराए जसले गर्दा उनलाई भेट्न असम्भव भयो । यस विषयमा समितिले राज्य पक्षबाट कुनै प्रतिक्रिया प्राप्त नगरेकोले श्री कटवाललाई पक्राउ गरेदेखि कानुनको संरक्षणबाट वञ्चित गरी अनुबन्धको धारा १६ को उल्लङ्घन गरी बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको समितिको ठहर छ ।

११.१० उजुरीकर्ताले अनुबन्धको धारा २ (३) उद्धृत गर्दछिन्, जसअनुसार राज्य पक्षले अनुबन्ध अनुसार मान्यता प्राप्त आफ्ना अधिकारहरू दावी गर्नका लागि व्यक्तिहरूसँग पहुँचयोग्य, प्रभावकारी र कार्यान्वयन योग्य उपायहरू भएको सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ । समितिले घरेलु कानुन अन्तर्गत अधिकारको कथित उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्न राज्य पक्षहरूले उपयुक्त न्यायिक र प्रशासनिक संयन्त्र स्थापित गर्नुको महत्व दोहोर्‍याएको छ । यसले सामान्य टिप्पणी नं ३१ लाई उल्लेख गरेको छ जसमा राज्य पक्षद्वारा उल्लङ्घनको आरोपको जाँच गर्न असफल भएमा अनुबन्धको आफैमा छुट्टै उल्लङ्घन हुन जान्छ भनिएको छ ।

११.११ प्रस्तुत मुद्दाका तथ्यहरूले श्री कटवालको हिरासतमा प्रभावकारी उपचारको पहुँच थिएन भन्ने इंगित गर्दछन् । उजुरीकर्ताले आफ्नो श्रीमान बेपत्ता भएको क्षणदेखि उसलाई खोज्दै पटक पटक विभिन्न शहरका अधिकारीहरू समक्ष गइन्, तर उनी कहाँ छन् र उनको अवस्था के छ भन्ने बारेमा उजुरीकर्तालाई भ्रमपूर्ण जानकारी दिइयो । श्री कटवाल पक्राउ परेको १३ वर्षसम्म पनि उजुरीकर्ताको प्रयास र सर्वोच्च अदालतले फौजदारी अनुसन्धानको आदेशको बावजुद पनि अपराधीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउन राज्यले बेपत्ता पारिएको र सम्भावित मृत्युको वास्तविक परिस्थिति स्पष्ट पार्न राज्यले कुनै राम्रा र प्रभावकारी अनुसन्धान गरेको छैन । यसबाहेक, उजुरीकर्तालाई ने.रु ३००,००० प्रदान गरिएकोमा उक्त रकमलाई गम्भीर उल्लङ्घनअनुरूपको पर्याप्त परिपूरण मान्न सकिँदैन । यसनुसार, यो भन्दा अगाडिको तथ्यहरूले श्री कटवालको हकमा धारा २ (३), साथै धारा ६,७,९(१-४) र १६ साथै उजुरीकर्ताको हकमा धारा २(३) को साथै धारा ७ को उल्लङ्घन भएको प्रष्ट भएको समितिले निष्कर्ष निकालेको छ ।

१२. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको ऐच्छिक आलेखको धारा ५(४) अन्तर्गत काम गर्दा मानव अधिकार समितिले आफू समक्ष प्राप्त जानकारीले राज्य पक्षले श्री कटवालको हकमा धारा ६,७,९(१-४) र १६ साथै धारा २(३) र उजुरीकर्ता आफ्नैको हकमा धारा २(३) र साथै धारा ७ को उल्लङ्घन गरी धारा धारा ६,७,९(१-४) र १६ साथै धारा २(३) को उल्लङ्घन गरेको निष्कर्ष निकालेको छ ।

१३. अनुबन्धको धारा २ (३) बमोजिम, उजुरीकर्तालाई देहाय बमोजिम लगायतको प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्ने दायित्व राज्य पक्षको अन्तर्गत रहेको छ : (क) श्री कटवालको अवशेष पत्ता लगाउने उद्देश्यले विस्तृत र प्रभावकारी अनुसन्धान गर्ने र उनको अवशेष उनको परिवारलाई फिर्ता गर्ने; (ख) श्री कटवालको स्वतन्त्रता वञ्चित गर्ने, यातना दिने र बेपत्ता पार्ने कामका लागि जिम्मेवार व्यक्तिलाई कारवाही, मुद्दा चलाउने र सजाय दिने र यस्ता उपायहरूको

परिणाम सार्वजनिक गर्ने; र (ग) उल्लङ्घनले उजुरीकर्तालाई भएको पीडाको लागि पर्याप्त क्षतिपूर्ति र सन्तुष्टिको उचित उपाय सहित प्रभावकारी परिपूरण प्रदान गर्ने । भविष्यमा यस्तै प्रकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्नको लागि कदम चाल्ने पनि राज्य पक्षको दायित्व हो । यस सम्बन्धमा, अनुबन्ध अनुरूपको उल्लङ्घन भएको स्थापित गर्ने तथ्यहरूमाथि राज्य पक्षले आफ्नो कानूनले फौजदारी मुद्दा चलाउन अनुमति दिन्छ भन्ने सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

१४. ऐच्छिक आलेखको पक्ष बन्ने बित्तिकै, राज्य पक्षले अनुबन्धको उल्लङ्घन भएको छ वा छैन भनेर निर्धारण गर्नको लागि समितिको सक्षमतालाई मान्यता दिएको छ भन्ने कुरालाई ध्यानमा राख्दै, र अनुबन्धको प्रकरण २ अनुसार राज्य पक्षले यस क्षेत्रभित्रका सबै व्यक्तिलाई वा यसको अधिकारक्षेत्रको अधीनमा मान्यता प्राप्त अधिकारहरू सुनिश्चित गर्न र कुनै उल्लङ्घन भएको खण्डमा, समितिको धारणालाई प्रभावकारी पार्न प्रभावकारी र कार्यान्वयन योग्य उपचार प्रदान गर्ने कुराको थालनी गरेको छ भने समितिले राज्य पक्षबाट १८० दिन भित्र सुचना प्राप्त गर्न चाहन्छ । राज्य पक्षलाई वर्तमान विचार प्रकाशित गर्न र उनीहरूलाई राज्यपक्षको आधिकारिक भाषाहरूमा व्यापक रूपमा प्रसारित गर्न को लागि अनुरोध गरिन्छ ।